

STEREOSKOPSKE SLIKE U CRNOJ GORI U PRVOJ POLOVINI XX VIJEKA

Maja Đurić

In this work the author follows the way the stereoscopic pictures developed and entered into the new media and art directions which were developing at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century. Furthermore, the author researches ways in which visions and utopias, the longing for the production of art panoramic landscapes of Montenegro interweave with the real efforts to create new mediums of delusion.

Teorije koje su upoređivale objektiv sa ljudskim okom uticale su na pronalazak stereoskopskih aparata. Jednostavna naprava za snimanje slika sa dva objektivna, i za gledanje sa oba oka, stvarala je iluziju dubine.¹ Otkrivanje magičnosti ovih „trodimenzionalnih slika“ bilo je zabava i na crnogorskom dvoru 1911. godine. One se nalaze u zaostavštini princeze Ksenije Petrović, a sačuvani su i rijetki primjerci iz serije razglednica češkog autora Františka Kratkog (František F. Krátký), iz 1901. godine.

---

¹ „Godine 1841. Čarls Vistoun je za svoje opite naručio dvije talbotipije, gotovo istovjetne, i to su prve stereofotografije u tom postupku... Naime, dva oka primaju dvije slike koje su neznatno različite: te dvije slike, spojene u mozgu u jednu postaju stvar ljudskog doživljaja“, u Malić, Goran, Fotografija 19. veka, Beograd: Fotogram, 2004. godine, str. 175.

Milioni stereofotografija sa najrazličitijim motivima počeli su da se proizvode i prodaju širom svijeta, poslije velike izložbe u Londonu 1854. godine.² Kraljica Viktorija je te godine otvorila obnovljenu Kristalnu palatu, a izdavači stereofotografija su se pobrinuli da već narednih dana tržište slika bude opskrbljeno motivima sa otvaranja. U Kristalnoj palati je, tom prilikom, po prvi put bio izložen i instrument uz pomoć koga su se posmatrale ove fotografije. U naredne dvije decenije, one su proizvođene u velikom broju. Fotografi pejzažisti, na putovanja u udaljene krajeve, uz velike fotografske aparate obavezno nose i male stereoaparate, jer je izrada ovih slika postala znatno isplativija.

Stereoskopski efekat je dobijan snimanjem dvije neprimjetno različite fotografije, s pomjeranjem ugla od 10 do 20 centimetara. Iluzija dubine se nije mogla postići bez gledanja kroz binokularno pomagalo. Sa stereoskopom u ruci, posmatrač je bio u vlastitom tihom, malom teatru, pred pozornicom koja je rekonstruisala dimenzije realnog svijeta.³

Istraživači tvrde da u Britaniji nije bilo kuće bez stereoskopa, a Gernshajm zapaža da se stereofotografija, po sposobnostima da brzo informiše i zabavi, može smatrati „televizijom vitkorijanske porodice“.⁴ Tako i potražnja za jednim od

---

² Stereoskopske fotografija uvode se 50-ih godina, kada je došlo do velike potražnje za gledanjem fotografija na sočivskom stereoskopu Ser Davida Brewstera, koji je na tržište uveo *Louis Jules Dubosq* 1851. godine. Konstruisane su specijalne kamere, da bi se omogućilo snimanje dvije slike istog predmeta, iz uglova koji su se malo razlikovali, što je ostavljalo utisak reljefa. U Gershajm, H. i A, *nav. djelo*, str. 43.

³ Frizot, Michel, *A new history of photography*, Cologne: Könemann, Köln, 1988. godine, str. 175.

⁴ Gernsheim, H. i A. *Fotografija-sažeta istorija*, Beograd: Izdavački zavod „Jugoslavija“, 1973. godine, str. 45.

najpopularnijih kućnih medija u 19. vijeku dokazuje da su fikcija i fantazija odavno privlačnije od „uobičajenih aspekata svakodnevnog života.”⁵

Sprava za gledanje sa dva okulara mogla je da bude toliko mala da se drži u ruci, ili je imala dimenzije i oblik pozamašnog dijela namještaja dnevne sobe. Do 1858. godine, na tržištu je bilo sto hiljada različitih sprava za gledanje ovih fotografija, a slogan Londonske stereoskopske kompanije je glasio: „Nema doma bez stereoskopa.”⁶

⁵ *Isto.*

⁶ „Sentimentalnost, šale, užas, melodrama i materijal koji je bio na granici pornografije, predstavljali su standardni sadržaj fotografske zabave u XIX veku. Neki od stereoskopa su čak imali fioke koje se zaključavaju, da bi gospoda od svoje porodice krila fotografije seksualnog sadržaja.“ U: Vels, L, *nav. djelo*, str. 168.

Posije Londona i Pariza, de je proizvođena već od 1850. godine, stereofotografija postaje veoma popularna u Americi, a zatim u istočnoj Evropi i Rusiji. Mođda su ih Petrovići donijeli na crnogorski dvor baš sa putovanja po ovim zemljama, čemu je sigurno doprinijelo i bavljenje fotografijom princeze Ksenije.

Fond Muzeja kralja Nikole na Cetinju raspolaze fondom od 130 stereoskopskih crno-bijelih i sepia dijapozitiva, rađenih kolodijumskom kontakt tehnikom (negativ-pozitiv).⁷ Tretiraju razne teme iz Crne Gore i inostranstva. Format dijapozitiva je 10, 5 x 4, 4 cm. Relativno dobro su očuvani zahvaljujući specijalno rađenim drvenim kutijama u kojima su smješteni. Što se tiče stereoskopskih fotografija, rađene su uglavnom u dva formata: 15, 5 x 8 i 17, 5 x 9 cm.⁸ Očuvana su 63 primjerka pozitiva i 194 celuloidna negativa. Takođe su dobro očuvane binokularne, tj. stereoskopske naprave za pregled slajdova i fotografija (glyphoscope, verascope).⁹ (ilustr)

Dvostruke slike jednog motiva, gledane kroz stereoskop, proizvodile su izuzetno uvjerljivu iluziju treće dimenzije, pa su najupečatljiviji doživljaji bili prilikom posmatranja motiva trgova, ulica gradova i pejzaža.¹⁰

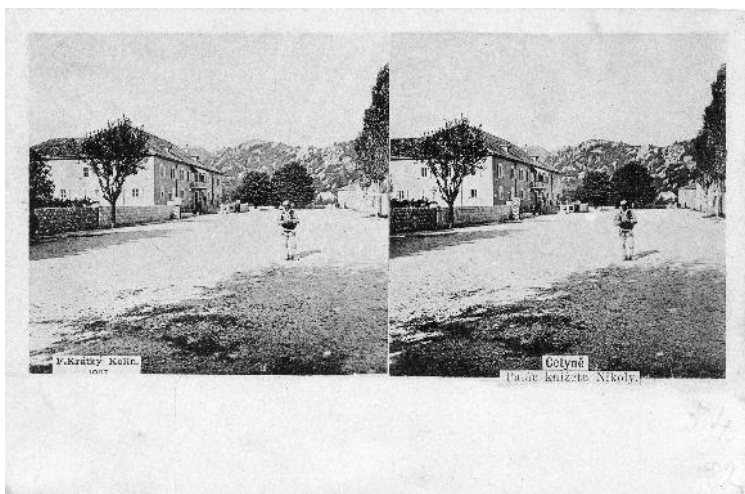
⁷ Berkuljan, Aleksandar, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, Nova serija II, Cetinje, 2005-2006, str. 88.

⁸ Uobičajeni format je 17, 5 x 8, 5.

⁹ *Glas Crnogorca* krajem 1889. godine donosi najavu naročite izložbe koja će biti postavljena u Zetskom domu. Naime, niz gostovanja na sceni Zetskog doma tokom 1889. godine uspješno će okončati Eduard Kaštiani izložbom panoramskih slika. „Slike su sasvijem vješto izrađene, te kroz cakleni aparat, vrlo ukusno i prirodno izgledaju“, stoji u najavi ove izložbe. Moguće da se radilo o stereoskopskom aparatu.

¹⁰ Todić, Milanka, *Istorija srpske fotografije*, str. 21.

Zahvaljujući ljubaznosti kolekcionara Pera Vujovića,¹¹ dobila sam skeniranu seriju stereoskopskih razglednica sa motivima Crne Gore. Na svima su predstave gradova ili ljudi u narodnoj nošnji, čija je egzotičnost privlačila pažnju fotografa. Na nekim razglednicama je rukom ispisan, a na nekim odštampan, potpis češkog fotografa Františka Kratkog: *F. Kratky Kolin 1901 godina*.

24. František Kratki, *Cetinje*, stereoskopska razglednica, između 1887 – 1900., Kolekcija Pera Vujovića

František Kratki (František Krátký, 7. 9. 1851, Sadská - 20. 5. 1924, Kolín)

František Kratki je jedan je od najpoznatijih čeških fotografa i izdavač stereografija iz austrougarske ere. Rođen je u malom češkom gradu Sadsa, đe je njegov otac František Vojteth Kratki (František Vojtěch Krátký) radio kao slikar i moler, ali se bavio i štamparstvom. Od 1864. godine do 1867. i od 1870. do 1872,

¹¹ Kolekcija razglednica profesora Pera Vujovića iz Podgorice.

František uči štamparske tehnike sa svojim ocem. Godina 1878. se navodi kao godina zvaničnog početka njegove karijere.¹²

Fotografisao je portrete, pejzaže i kulturno-istorijske spomenike. Između 1885. i 1899. obilazi i slika čehoslovačka sela. Svoj rad je primarno koncentrisao na izradu stereofotografija, koje je počeo da izdaje 1890. godine, kao nekoliko fotografija sa legendama kaširanim na kartonu. Isticao je edukativnu ulogu ovih slika u upoznavanju domovine.

Proputovao je mnoge strane zemlje noseći sa sobom aparat, a do nekih fotografija je dolazio i razmjenom ili kupovinom od drugih fotografa. Pored austrougarskih zemalja, posjetio je Balkan, Švajcarsku, Rusiju, Njemačku i Francusku.¹³

Italiju je posjetio u aprilu i junu 1887. godine. Put se može rekonstruisati prema sačuvanim pismima koje je slao svojoj porodici. U junu i julu 1898. god, obilazi po drugi put balkanske zemlje, od Mostara, preko Sarajeva, Travnika, Jajca i Zagreba. Vjerovatno je napravio i kratki put do Italije, tačnije do Venecije, rane 1900. godine, a tek možda potom nekim brodom doputovao u Kotor.

Na osnovu motiva desetak sačuvanih razglednica, može se rekonstruisati ustaljena ruta koju je, kao većina putnika i putopisaca toga doba, napravio i František Kratki, od Kotora prema Cetinju i dalje za Podgoricu.

Malfi u Gravosy, označena brojem 69, razglednica je snimljena u Kotoru, odakle je František Kratki počeo svoj put po

---

¹² Međutim, prvi pomen u arhivskom materijalu prezimena Krátký, koji je bio fotograf u Kolinu, je iz avgusta 1880. godine. Dostupno na veb adresi <http://sechtl-vosecek.ucw.cz/en/expozice8.html>.

¹³ Za vrijeme snimanja u Rusiji 1896. godine, dobio je specijalnu dozvolu tokom carske koronacije. U trgovini sa stranim fotografijama nije imao konkurenciju u češkim zemljama. Kratki je izdavao i fotografije Amerike i Japana, koje su snimili drugi, kao npr. istraživač E. S. Vráz.

Crnoj Gori.¹⁴ Na internetu je objavljena njegova fotografija snimljena na kotorskom pristaništu, dok kočije dočekuju putnike sa broda, kojim je i Kratki stigao u Crnu Goru. Ne gubeći vrijeme, po samom dolasku u danas kotorsko naselje Dobrotu, počeo je da fotografiše snimajući pejzaž Boke sa motivom kočije i vozača u crnogorskoj nošnji. Na razglednici sa natpisom *Stara Cesta do Cerne Hory* prikazan je stari kameni put, koji vodi od Kotora do Njeguša, i nekoliko Crnogoraca u nošnjama, vjerovatno u pratnji, koji gledaju u pravcu fotografa. Na putu za Cetinje snimljena je razglednica *Černohorky u studny*, sa Crnogorkom u nošnji, na vodenici pokraj puta okruženim kamenim pejzažom tipičnim za taj kraj. *Cetyne, Palac knizete Nikoly* fotografija je trga ispred dvora na Cetinju, sa slučajnom figurom čovjeka u nošnji u prolazu. Kratki nastavlja put preko Rijeke Crnojevića, i dalje snimajući prizore običnog života i ljudi u svakodnevnim poslovima.¹⁵ *Černa Hora Albanska Matka*, lijepa je fotografija dvije žene različite dobi uz rustičnu, za ovaj kraj karakterističnu, drvenu kolijevku u kojoj spava dijete, ispred male seljačke kamene kuće.¹⁶ *Ganosa ženei* je grupni portret muškaraca i žena u različitim nošnjama, snimljen na nekoj livadi sa maslinjakom, pa je vjerovatno urađen na primorju, možda blizu Ulcinja ili Bara, đe inače živi stanovništvo različitih nacionalnosti.

U Podgorici je snimio fotografiju *Slepy Guslar Z. Podgorice*, na kojoj je prikazan slijepi guslar, okružen ljudima na trgu, uobičajen prizor za ovaj period. Razglednica se pojavljuje i u bojevoj verziji. To bi značilo da mu je, kao i drugim strancima, ovaj

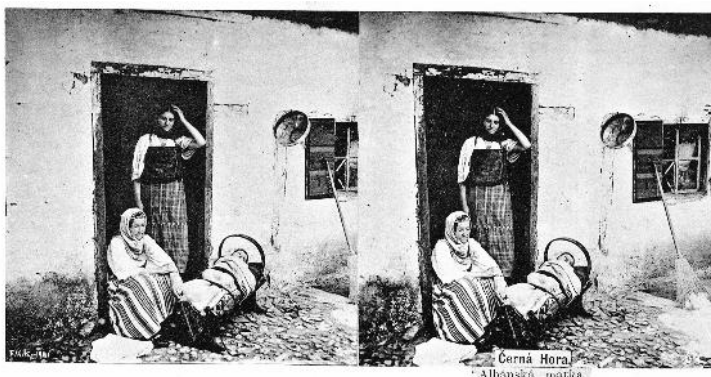
---

¹⁴ Dostupno na veb adresi <http://sechtl-vosecek.ucw.cz/en/expozice8.html>.

¹⁵ Dostupna na veb adresi <http://sechtl-vosecek.ucw.cz/en/expozice8.html>. Na sajtu o F. Kratkom je ista ova fotografija, ali uz naziv piše Rjeka.

¹⁶ Moglo bi se reći su na slici tri generacije, i da je starija žena baka koja čuva dijete, a mlađa žena na vratima je njena ćerka.

25. František Kratki, *Černa Hora Albanska Matka*,

stereoskopska razglednica, između 1887 – 1900., Kolekcija Pera Vujovića

motiv bio izuzetno neobičan i značajan, jer su u to vrijeme za komplikovano ručno kolorisanje birane samo slike izuzetne dokumentarne i estetske vrijednosti.¹⁷ O posebnoj vrijednosti ove fotografije svjedoči i činjenica da se radi o stereofotografiji, što je od Kratkog zahtjevalo dodatna zalaganju u postizanju identičnog inteziteta u sjenčenju i bojanju i jedne i druge fotografije.

O trhu v Podgorici predstavlja snimljenu pijacu sa ljudim u nošnji, *Pohled ze silnice Podgoricke*, put koji vodi iz grada sa nekoliko Crnogoraca u nošnji iz njegove pratnje, predstavljene i na prethodnim razglednicama, *Jatky v Podgorici*, prikazuje đecu

¹⁷ Rukom bojene slajdovi su rijetko fotografsko nasljeđe. Njihova baza je crno-bijeli fotografski slajd, obično dimenzija 85 x 85 mm. Rukom bojene fotografije su rijetke i u njihovo vrijeme, jer su morale biti rađene sa velikom preciznošću i pažnjom za detalje. Često su ih slikali-bojili školovani grafički umjetnici.

u prvom planu, dok se u pozadini vidi naselje, vjerovatno Stara Varoš današnje Podgorice, i kuće pored rijeke uz neprepoznatljivu grupu ljudi koja na rijeci nešto radi. Sve su razglednice numerisane. Posljednja pomenuta fotografija je obilježena brojem 94, najvećim u ovom nizu, što jasno ukazuje na čitavu seriju motiva snimljenih na ovom putovanju po Balkanu.

Autor Pavel Šefler (Pavel Scheufler), koji je upoznat sa cjelokupnim autorskim radom Františka Kratkog, smatra da je Kratki „volio da ujedinjuje obično sa nečim specijanim ili bizarnim. Smatrao je da je karakterističnost jedne zemlje njen narod, pa su i centar njegove fotografske kreativnosti bili ljudi.”¹⁸ Posmatranjem crnogorske serije, moglo bi se reći da su fotografije urađene stihijski, bez većeg umjetničkog angažmana, iako se vidi da ih je uradio profesionalni fotograf, dok neke svoju ljepotu duguju samo egzotičnosti motiva crnogorske nošnje ili kamenitog pejzaža.

František se ženi u 46. godini, aprila 1898. godine, i od tada manje putuje. Posao bazira na štampanju fotografija koje je do tada sakupio. Smatrajući da će unaprijediti svoj posao efektivnijom proizvodnjom većeg broja fotografija, teži daljem usavršavanju tehnike. Godine 1899. dobija dozvolu za pravljenje cinkografskih ili fototipskih ploča. Godine 1900. gradi u predgrađu Kolina studio i štampariju cinkografija, litografija koji je nazvao *Photochemographical works*.¹⁹

Uz originalne stereofotografije, počeo je i sa izdavanjem bojnih slajdova stereoskopskih razglednica. Reklamirao je isporuku štampanih blokova i za specifičnu formu trobojane razglednice, isporuku crteža i izradu fotografija kopija. Prednost u odnosu na ostale fotografe donijela mu je mogućnost integracije svih profesionalnih nivoa usluga.

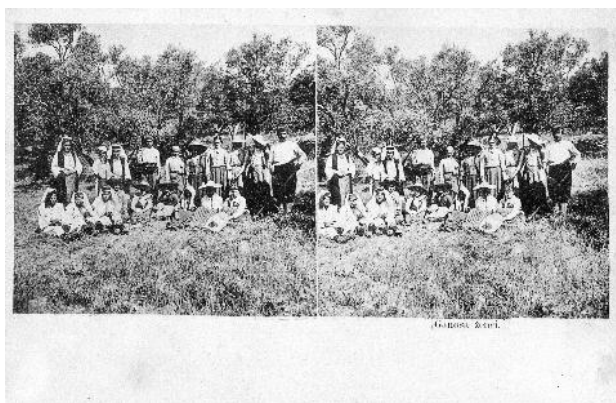
¹⁸ Scheufler, Pavel., *Jižní Čechy objektivem tři generací*, České Budějovice: Jihočeské nakl., 1989. str 72.

¹⁹ Scheufler, P., *František Krátký. Český fotograf před 100 lety*, Praha: Baset, 2004.

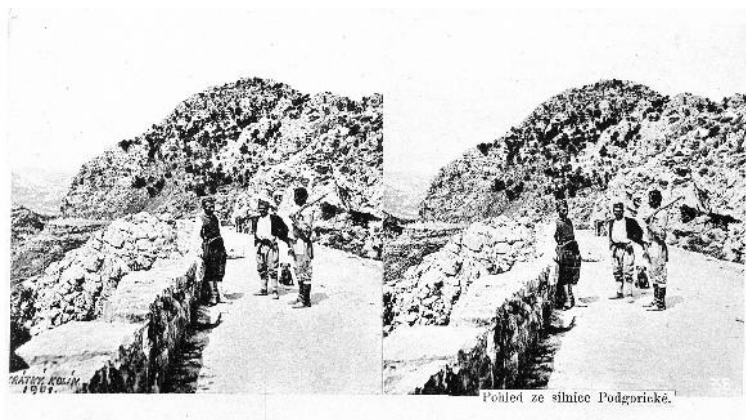

Jatky v Podgorici.

94

Podgorica, 1911.

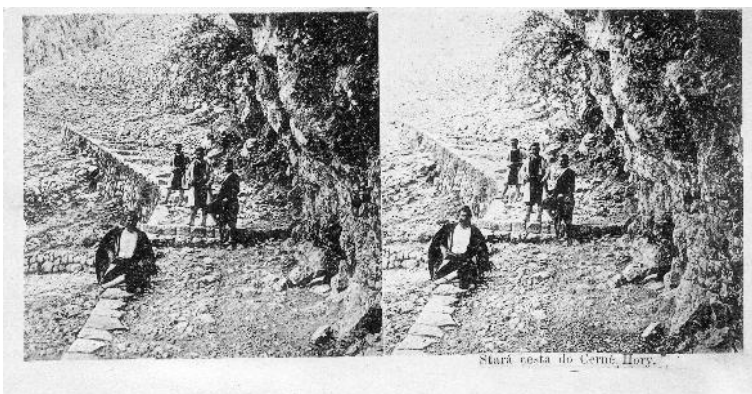

Mostek ze silnice Podgorické.

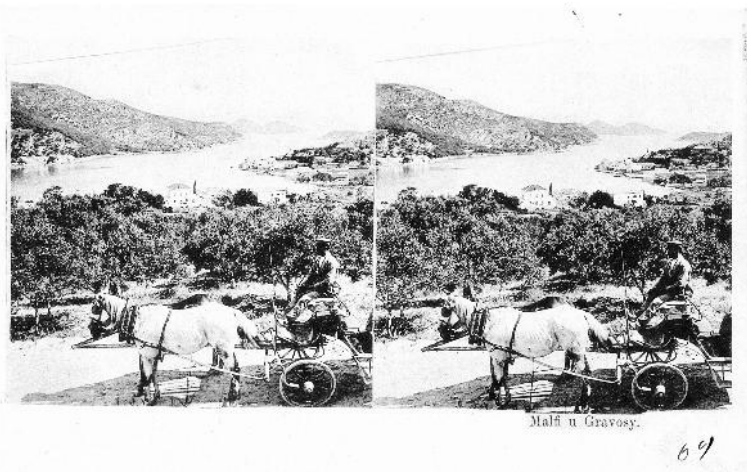

O trgu v Podgorici

21

Stara cesta do Crne Gore.

Mali u Gravosy.

69

Njegova firma dostigla je svoj vrhunac oko 1909. godine. Međutim, godine 1911. imao je operaciju oka, i usljed toga zatvara svoj gradski portretni studio. Opšta kriza portretne fotografije, kao i napredak bolesti, uslovlili su prodaju štampanice 1913. godine. Umro je u 73. godini.²⁰

Žudnja da se bude u slici, u metaforičkom i nemetaforičkom smislu, nije nestala sa smanjenim interesovanjem za formu panorame, već je nastavila da živi i u 20. vijeku.²¹ Stereoskop i stereoskopske fotografije mogle su da proizvedu opsjenu sličnu panorami, i da istovremeno isključe sve što iz okruženja može da odvрати pažnju gledaoca. Fenomenologija i recepcija virtualne stvarnosti omogućila je lični doživljaj trodimenzionalnog prostora crnogorskih trgova, ulica, pijaca, i dokazala da međumedijske etape razvoja virtualne umjetnosti nisu zaobišle ni Crnu Goru.

---

²⁰ Kada je porastao njegov sin Jiri (rođen 1901. god), počinje da radi u portretnom ateljeu.

²¹ Grau, Oliver, *Virtualna umetnost*, Beograd: Clio, 2008, str. 141.